

Заїка Ю.О.,

заступник начальника кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук, доцент

ФОРМА ЗАПОВІТУ ЯК УМОВА ЙОГО ДІЙНОСТІ

Правочини, які укладаються, дійсні за певних передбачених законом умов. Істотне значення для дійсності правочину відіграє його форма – той спосіб, за допомогою якого учасники фіксують волевиявлення, спрямоване на укладення правочину. Новітнє цивільне законодавство України намагається максимально спростити форму правочину, в той же час законодавець визначає форму окремих правочинів і передбачає негативні наслідки, пов'язані із її порушенням.

В ст. 295 ЦК України встановлені дві основні форми, в яких повинні вчинятися правочини: усна і письмова (проста і нотаріальна).

Письмова форма в порівнянні із усною формою, звичайно, є більш складною, але одночасно має і цілу низку переваг:

а) учасники правочину чітко висловлюють свою волю, яка відповідним чином закріплюється в документах;

б) зацікавлені особи завжди мають можливість ознайомитися із метою правочину і його змістом;

в) дозволяє мати докази укладення правочину, якщо між сторонами виникне конфлікт.

До правочинів, які повинні бути укладені в письмовій формі і нотаріально посвідчені, законодавець відносить і заповіт.

Незважаючи на те, що деякі аспекти теорії правочинів висвітлювалися окремими цивілістами, такими як, Н.С. Хатнюк, В.В. Артемов, І.В. Спасибо-Фатєєва¹, разом з тим необхідно зазначити, що питання щодо форми заповіту як різновиду правочину та правові наслідки її порушення за новим спадковим законодавством з об'єктивних причин в літературі не досліджувалися. Тому постановка цієї проблеми має суто практичне значення, оскільки спадкування за заповітом – один із найважливіших субінститутів спадкового права.

Особливість заповіту полягає в тому, що він містить в собі волю особи, яку вона виклала за життя, але безпосереднє здійснення цієї волі можливе за неодмінної умови – смерті цієї особи. Ця обставина і обумовлює особливі вимоги до форми і змісту заповіту, оскільки після смерті заповідача вже ніхто не має можливості конкретизувати чи уточнити його наміри, скажімо, якому сину треба передати транспортний засіб, яку саме частину будинку має успадкувати дочка, і який зміст вкладав заповідач в поняття “цінні речі”, які необхідно передати брату. Нарешті, спадкодавець в силу природних причин взагалі позбавлений можливості оспорювати чи заперечувати укладений правочин.

Для того, щоб після смерті заповідача можна було впевнено зробити висновок, що заповіт дійсно відображає його волю, порядок укладення заповітів суворо регламентовано. До форми заповіту пред'являються більш суворі вимоги, ніж до інших цивільно-правових правочинів, оскільки заповіт як правочин набуває юридичної сили після смерті його учасника.

¹ Див.: Хатнюк Н.С. Порушення форми угоди як підстава визнання угоди недійсною // Науковий вісник НАВСУ. – 2001. - № 5. – С.43-48; Артемов В.В. Недействительность сделок и их последствия // Юрист. - 2002. - № 6. – С.10-14; Спасибо-Фатєєва І. Актуальні питання форми правочинів // Підприємство, господарство і право. – 2002. - № 8. - С.32-36.

Форма заповіту передбачена законом і носить імперативний характер. В ст. 1247 ЦК “Загальні вимоги до форми заповіту” передбачено, що заповіт складається у письмовій формі і має бути засвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у статтях 1251-1252 ЦК. Порядок укладення і посвідчення заповіту детально регламентує затверджена наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 1993 р. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

Якщо у населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути засвідчений уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК).

Одночасно законодавець передбачає, що якщо за певних обставин особа в силу об’єктивних причин не зможе скористатися послугами нотаріуса, то такий заповіт можуть засвідчити певні службові (посадові) особи. До нотаріально засвідчених заповітів прирівнюються заповіти, засвідчені: головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем лікувальних закладів; директором та головним лікарем будинків для осіб похилого віку та інвалідів; капітаном морського або річкового суден, що ходять під державним прапором України; начальником пошукової або іншої експедиції; командиром (начальником) військової частини, з’єднання, установи або закладу; начальником місця позбавлення волі, начальником слідчого ізолятора (ст. 1252 ЦК).

Засвідчення заповіту нотаріусом чи іншою посадовою особою не можна зводити до простої технічної дії - засвідченням правильності підпису заповідача на заповіті. Засвідчення заповіту передбачає і з’ясування істинної волі заповідача, його психічного стану на момент укладення заповіту, необхідності роз’яснити чинне спадкове законодавство щодо порядку спадкування, прав непрацездатних і неповнолітніх спадкоємців. В той же час, як свідчить судова практика, навіть засвідчення заповіту нотаріусом не є достатньою гарантією його дійсності².

Які ж правові наслідки настають при порушенні обов’язкової письмової нотаріальної форми заповіту? На це питання дає відповідь ст. 219 ЦК “Правові наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину”: “У разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним”.

В цьому випадку форма заповіту є одним із елементів фактичного складу, з яким закон пов’язує його існування взагалі. Форма правочину в такому випадку являє собою безумовно конститутивний елемент. При такому значенні форми правочину її недотримання і обумовлює його недійсність.

Здається, законодавець дає вичерпну відповідь, щодо правових наслідків, які мають настати при порушенні обов’язкової нотаріальної форми одностороннього правочину. Нагадаємо, що законодавець визначає поняття одностороннього правочину як “дію однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами” (ст. 202 ЦК). В цивілістичній теорії до односторонніх правочинів традиційно відносять заповіт³.

Таким чином, заповіт з порушенням нотаріальної форми є нікчемним. Але не треба поспішати з категоричними висновками. В п. 2 ст. 219 ЦК передбачено, що “суд може визнати

² Див.: Заїка Ю.О.Визнання заповіту недейсним: питання судової практики // Держава і право: 36. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип.12. – К.: Інститут держави і права ім.В. М. Корецького НАН України. 2001. - С. 290-295.

³ Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т.1. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 229

такий [тобто односторонній – Ю.З.] правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особі, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі”.

Таким чином, із наведеної вище статті впливає можливість легалізації судом заповіту, укладеного з порушенням нотаріальної форми, але за двох умов:

а) є беззаперечні докази, що особа саме таким чином бажала розпорядитися своїм майном на випадок смерті;

б) існувала обставина, яка не залежала від волі особи, і не дала їй можливості посвідчити належним чином заповіт.

Стосовно встановлення справжньої волі особи, тут відповідними доказами можуть бути покази свідків, її листи, записки, різного роду аудіо і відео матеріали, але вони повинні стосуватися саме того часу, коли відбулася подія, пов’язана із неможливістю посвідчити заповіт належним чином. Так, не викликає сумніву зміст останньої волі завойовника Південного полюсу Р. Скотта в прощальних листах до сім’ї і друзів, які були знайдені через вісім місяців після його загибелі⁴.

Обставини, які не дають можливості належним чином посвідчити правочин, як правило, виникають раптово, наприклад, внаслідок захоплення у Москві заручників, які протягом доби перебували під наглядом терористів; при загибелі “Титаніка”, коли понад дві тисячі пасажирів і членів команди аж ніяк не мали можливості за дві години до загибелі скористатися послугами капітана судна і засвідчити свою останню волю; внаслідок нещасного випадку на шахті, коли десятки шахтарів залишилися під землею. Безперечність надзвичайності обставин тут очевидна.

В той же час можна уявити собі і справи такого роду досить сумнівного характеру, що буде розглядати суд. Якими критеріями повинен керуватися суддя при прийнятті такого відповідального рішення, як визнання заповіту дійсним? Де та межа, за якою порушення форми заповіту буде тягнути за собою нікчемність правочину?

Зазначимо, що із ст. 219 ЦК не впливає заборона легалізації судом навіть усних заповітів, які включалися радянським цивільним законодавством навіть в суворі роки Великої Вітчизняної війни.

Зазначимо, що ідея стосовно укладення спрощеної форми заповіту не є національним винаходом. Ще в римському приватному праві поруч із публічними заповітами допускалася спрощена форма приватного заповіту - заповіту легіонера, якому досить було перед маніпулою усно оголосити свою останню волю. Вважалося, що легіонери не обтяжені знаннями, на відміну цивільних осіб. Такий заповіт вважався дійсним, якщо солдат гинув на військовій службі або помирав протягом року після почесної відставки⁵.

Спрощена форма заповіту відома деяких країнам континентальної Європи. Так, згідно з § 2250 Німецького цивільного уложення особа, яка перебуває у місцевості, з якою перервано сполучення внаслідок епідемії чи інших надзвичайних обставин, або знаходиться в плаванні на німецькому судні, може скласти заповіт в усній формі, але в присутності трьох свідків⁶.

Ми вважаємо доцільним, що норму, яка дозволяє суду визнавати дійсним заповіт з порушенням обов’язкової нотаріальної форми, необхідно розмістити не в книзі першої “Загальні положення” Цивільного Кодексу, а безпосередньо в книзі шостій “Спадкове право”, а її зміст повинен більш детально визначати порядок і умови легалізації такого заповіту судом.

⁴ Щоденник капітана Р.Скотта. – К.: Держвидав., 1935.- С. 419-427

⁵ Хвостов В.М. Система римського громадянського права: Учебник. - М.: Спарк, 1996. – С. 440

⁶ Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. – М.: НОРМА, 1999. – С. 514

В зв'язку з викладеним пропонується доповнити ст. 1247 ЦК України "Загальні вимоги до заповіту" пунктами 4-6 такого змісту:

"4. Громадянин, який перебуває в стані, що загрожує його життю, і позбавлений можливості посвідчити заповіт відповідно до правил п. 3 цієї статті, може викласти свою останню волю стосовно майна в простій письмовій формі в присутності двох свідків.

5. Заповіт, укладений за надзвичайних обставин, підлягає виконанню за умови підтвердження його судом за заявою зацікавленої сторони, поданої до закінчення строку, встановленого для прийняття спадщини.

6. Заповіт, укладений в простій письмовій формі, втрачає силу, якщо протягом семи днів з того часу, коли відпали обставини, що перешкоджали його засвідченню нотаріусом чи іншою посадовою (службовою особою), не буде засвідчено відповідно до правил п. 3 цієї статті".

Юридична доля такого заповіту буде залежати, перш за все, від того, чи залишився заповідач живий. Якщо заповідач загине внаслідок надзвичайних обставин, укладений ним заповіт може бути підставою спадкування за умови, що суд за заявою зацікавленої особи визнає факт укладення такого заповіту, з'ясувавши:

- а) чи дійсно мали місце обставини надзвичайно характеру;
- б) чи дійсно заповідач не мав можливості належним чином засвідчити заповіт;
- в) чи є в наявності власноручно написане і підписане заповідальне розпорядження особи;
- г) чи два свідки засвідчили письмове заповідальне розпорядження своїми підписами.

Звичайно, що свідками не можуть виступати особи, на користь яких зроблено заповідальне розпорядження.

В тому випадку, коли заповідач залишився живим і протягом семиденного терміну після того, як обставини надзвичайного характеру перестали існувати, не укладе заповіт у встановленому порядку, його письмове заповідальне розпорядження втрачатиме силу.

Запропонована новела, з одного боку, буде більш детально регламентувати порядок легалізації заповіту, який заповідач змушений був укласти з порушенням обов'язкової нотаріальної форми, а з іншого - виключить можливість визнавати дійсними усні заповіти, що, по суті, допускає зміст ст. 219 ЦК України.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ України
(протокол № 6 від 19 лютого 2004 року)*

